

АГРОЕКОЛОГИЧНА ОЦЕНКА НА ТОР И ПОСТЕЛЯ ОТ КОКОШКИ-НОСАЧКИ ПО СЪДЪРЖАНИЕ НА БИОГЕННИ ЕЛЕМЕНТИ И МИКРООРГАНИЗМИ

ГЕРГАНА КОСТАДИНОВА, ДИАНА ДЕРМЕНДЖИЕВА, РОСИЦА СТЕФАНОВА
Тракийски университет, Аграрен факултет – Стара Загора

Прилаганите системи и технологии в съвременното птицевъдство се характеризират с линейност на производствените процеси, при които наред с получаваната продукция (месо, яйца) се генерират и значителни количества отпадъчни продукти (тор, постеля), които при неправилно третиране, съхранение и използване могат да породят екологични и здравни проблеми за хората и животните.

Според класификацията на **Одум** (1975) торът е отпадъчен продукт, който принадлежи към контаминаторите от II група, тъй като е носител на енергия и на оптимално за автотрофните организми съдържание и съотношение на биогенни химични елементи. Независимо че органичните вещества, съдържащи се в тора, изцяло се включват в биогеохимичните цикли на кръговрата на веществата, съществуват някои особености, които затрудняват решаването на проблема. Преди всичко органичните вещества в тора са с висока концентрация. Техният състав не е постоянен и зависи от много фактори – вида, възрастта и здравословното състояние на животните, качеството на фуража и състава на дажбата, обмяната на веществата, сезона и др. (**Faassen and Dijk**, 1987; **Петков и Байков**, 1988; **Кайгазов**, 2006 **Perera et al.**, 2010).

По данни на **Ensminger** (1992) количеството на получавания птичи тор, без постеля, от 1000 кокошки-носачки е 10 091 kg сухо вещество (СВ) за 12 месеца. **Tietjen and Wetter** (цит. по **Петров и кол.** 1983) съобщават, че ежедневните изпражнения при кокошките-носачки са около 10% от масата на птиците. **Кайгазов** (2006) установява пряка взаимовръзка между консумирания фураж и получавания свеж птичи тор - на 1 kg консумиран фураж се получава приблизително 1.15 kg свеж птичи тор.

Птичи тор съдържа тринадесет от най-важните хранителни вещества за растенията – N, P, K, Ca, Mg, S, Mn, Cu, Zn, Cl, B, Fe, Mo, което го прави ценно средство за наторяване (**Chastain et al.**, 2002).

Количествата общ азот и фосфор в птичия тор и постелята са по-големи, в сравнение с тора от другите видове животни (говеда, овце, свине).

Според **Петров и кол.** (1983) пресният тор от кокошки-носачки съдържа 0.89 – 1.24% общ N, 0.54 – 1.59% общ P₂O₅ и 0.31 – 0.63% общ K₂O. Сходни диапазони на вариране на тези елементи в тор от кокошки-носачки съобщава и **Кайгазов** (2006), съответно 1.0-1.8% азот, 0.8-1.2% фосфор, 0.5-0.7% калий. **Cooke** (1975), **Tisdale et al.** (1985) и **Ap Dewi** (1994) определят „типичните“ стойности за сухо вещество и съдържание на хранителни вещества в птичи тор - 25-46% сухо вещество, 13-17 kg/t азот, 4-21 kg/t фосфор, 3-15 kg/t калий. Същите автори подчертават, че съставът на тора може да варира значително между отделните партии отглеждани птици.

Установено е, че съдържанието на азот и фосфор обикновено е по-ниско в постелята, в сравнение с пресния тор, като загубите настъпват след екскреция на тора и смесването му с постелъчните материали (**Bolan et al.**, 2010). По данни на **Barker** (1990) торовата постеля от кокошки носачки при отстраняването ѝ от производствените помещения съдържа: общ азот 34 lb/t (15.42 g/kg, 1.54%), фосфор 51 lb/t (23.13 g/kg, 2.31%), калий 26 lb/t (11.79 g/kg, 1.18%).

Запазването на хранителните вещества в тора зависи до голяма степен от начина, условията и срока на неговото съхранение. Поради отделяне на CO₂, CH₄ и водни пари по време на съхраняването на тора, количеството на сухото вещество и на хранителните вещества рязко намалява (**Петров и кол.**, 1983; **Adams et al.**, 1994; **Кацаров и кол.**, 2003). При съхранение в открити торища торовите отпадъци от птици губят около 21% NH₄-N и около 30% общ азот, като една от предпоставките за това е допълнителното им навлажняване от валежите **Chastain et al.** (2002). Друго проучване (**Giddens and Rao**,

1975) показва, че при сушене в продължение на 10 дни птичата торова постеля губи 47.6% общ азот под формата на изпарения от амоняк. Авторите предполагат, че скоростта на изпарение на амоняка зависи от степента на хидролиза на пикочната киселина в субстрата. По отношение на фосфора е установено, че птиците усвояват около 1/3 от неговото съдържание в дажбата, като останалото количество се екскретира с тора (**Patterson et al.**, 2005).

Торът и торовата постеля са добри хранителни среди за запазване жизнеспособността на микроорганизмите и за преживяемостта на паразитните форми. **Караджов и кол.** (1979) установяват, че около 20% от сухото вещество на тора се състои от микроорганизми, яйца и ларви на хелминти. Според **Петров и кол.** (1983) тази стойност може да достигне 30-35%. Проучвания на **Киров и Стефанов** (1985) показват, че в 1 mg постеля се съдържат 7310 млн. аеробни бактерии, между които може да присъстват салмонели и патогенни стафилококи.

Производствената среда в помещенията за птици може съществено да повлияе на състава на бактериалните съобщества в постелята и може да има ключова роля при появата на болести, предавани по хранителен път (**Unc and Goss**, 2004; **Fallschissel et al.**, 2010). Съдържанието на патогенни микроорганизми в тора зависи от здравословното състояние на птиците и от влиянието на редица екзогенни фактори (**Стоянов и Билдирев**, 1984; **Dutkiewicz**, 1997). Ето защо агроекологичната оценка и качестването на торовите отпадъци от птицевъдството са определящи за тяхното безопасно и ефективно оползотворяване.

Целта на настоящото изследване бе да се проучи и направи агроекологична оценка на тор и постеля от кокошки-носачки, по съдържание на биогенни елементи (N, P, K) и микроорганизми с оглед определяне на риска за околната среда и възможностите им за използване за наторяване в земеделието.

МАТЕРИАЛ И МЕТОДИ

Проучването беше извършено за периода от м. септември 2008 г. до м. юни 2009 г. в птицеферма към Земеделски институт-Стара Загора, разположена в с. Малко Кадиево, Община Стара Загора. Птицефермата заема площ от 296 дка, от които 12 дка застроена площ (7 помещения за подрастващи родители кокошки-носачки и пуйки, люпилня и 3 селекционни помещения), 2 дка складови помещения и 200 дка обработваеми площи. Капацитетът на

фермата е за 13 350 птици (в т.ч. 11 250 кокошки и 2 100 пуйки).

Обект на проучване беше една производствена сграда за кокошки-носачки (9.50 /60.0 m, 570 m²), с капацитет за 2000 птици (1800 кокошки и 200 петли от породата Плимутрок, линия 99) при гъстота на настаняване 5 бр./m². В сградата са обособени две зони, разделени с телена ограда. На южните стени във всяка зона са разположени по 10 прозореца с размери 1.00/2.80 m. На южната стена са монтирани улейни поилки. Храната се осигурява посредством обща верижно-улейна хранилка. Подът е бетонен, застлан с несменяема постеля (смес от дървени стърготини и талаш), с дебелина 8-10 cm. В северната част на зоните са разположени метални гнезда за снасяне на яйца. Зоните са свързани посредством обслужващ коридор, с ширина 1.5 m, разположен северно по протежение на цялата сграда. На северната му стена са разположени пет кръгли вентилационни отвора с диаметър 0.5 m и пет прозореца с размери 1.00/2.80 m.

Храненето на птиците през контролирания период се осъществяваше със сухи фуражни смеси, съдържащи: азот – 28.60 g/kg СВ, фосфор – 8.34 СВ, калий – 7.34 g/kg СВ. Храната се залагаше два пъти на ден - сутрин в 9.00 часа и следобед в 14.00 часа.

Водата за поене на птиците се осигуряваше от собствен водоизточник (сондажен кладенец с дълбочина 15 m), разположен на 20 m източно от производствените сгради и на 70 m (източно) от тороохранилищата. Въздухообменът в сградите се осъществява на принципа на естествената вентилация - през вентилационни отвори, разположени по билото на сградите, прозорците и вратите.

След приключването на угоителния период (м. юни) и изнасянето на кокошките от помещението, натрупаната фекална маса и дълбоката несменяема постеля се оставят да отлежат вътре в помещението. Почистването се извършва механично през м. септември (преди зареждането на новата партида птици), като торовите отпадъци се изтласкват върху наземна площадка (торохранилище), разположена непосредствено до производствената сграда.

Вземане на проби. Пробите пресен тор, постеля и съхраняван тор (смес от тор и постеля) бяха вземани ежемесечно от 4-5 различни места в помещението и от тороохранилището. След хомогенизиране със стерилна шпатула, от събраното количество (около 500 g) се взимаха по 100 – 150 g в стерилни стъклени съдове за микробиологичен анализ и в химически чисти стъклени съдове - за химичен

анализ. Транспортирането на пробите за микробиологичен анализ беше извършвано в хладилна чанта. Микробиологичното и химичното изпитване на пробите започваше до 2 h след доставянето им в съответните лаборатории. Общият брой на взетите и изследвани проби тор беше 30.

Показатели и методи за тяхното определяне. Пресният тор, постелята и съхранявания тор бяха изследвани по следните показатели: **физични** – влажност (чрез изсушаване до 102 °C до постоянно тегло); **химични** - общ азот (g/kg СВ) – по метода на Келдал, общ фосфор (g/kg СВ) – спектрофотометрично, по молибдат-ванадатен метод, общ калий (g/kg СВ) – чрез солнокисел разтвор по метода на пламъковата спектрометрия; **микробиологични** – общ брой микроорганизми (Микробно число), КОЕ/g – чрез приготвяне на воден извлек, който беше разреждан в съотношение от 1:10 до 1:1000000. От всяко разреждане беше правена равномерна посявка върху петриево блюдо с месо-пептонен агар (BBL, USA), които след това бяха поставени в термостат за 24 h при 37°C (БДС 17336-93); коли-титър - чрез стандартен ферментационен (бродилен) метод върху среда на Кеслер (**Данон-Моше и кол.**, 1985).

Анализите на изследваните показатели бяха извършени в Научноизследователската лаборатория на Аграрния факултет и в Лабораторията за микробиологични изследвания към секция „Микробиология“ на катедра „Биохимия, микробиология и физика“ на Аграрния факултет при Тракийски университет – Стара Загора.

Агроекологична оценка на тора (пресен и съхраняван) и постелята. Тази оценка бе направена чрез метод на сравнителен анализ, при който получените резултати бяха сравнявани по компоненти (пресен тор, постеля, съхраняван тор), както и с резултати, получени от други автори.

Обработката на данните и графичното оформяне на фигурите бе извършена с помощта на Excel (Microsoft Office 2007) и Statistix, Version 4,0 (Analytical Software, 1992).

РЕЗУЛТАТИ И ОБСЪЖДАНЕ

Химични показатели. Съдържание на общ азот. Резултатите за съдържанието на общ азот в тор и постеля от кокошки-носачки и петли са представени в табл 1. Количеството на общия азот в **пресния тор** варира от 1.13 до 2.11%, средно за периода $1.45 \pm 0.14\%$. Установените минимални и средни стойности кореспондират с тези, докладвани от

Петров и кол. (1983) за тор от кокошки-носачки, отглеждани клетъчно при промишлени условия – 0.89-1.24%, докато максималните ги надвишават 1.7 пъти. Пълно съвпадение се констатира по отношение на данните, получени от **Кайтазов** (2006) за тор от същия вид птици – 1.0-1.8%.

При стойностите за общия азот, изчислени в g/kg СВ, най-високи нива се наблюдават през м. ноември (77.9 g/kg СВ) а най-ниски - през м. октомври (25.4 g/kg СВ), средно за периода ($54.1 \pm 5.15 \text{ g/kg СВ}$). Вариационният коефициент характеризира този показател като умерено изменчив $C_v = 28.6\%$.

Съдържанието на общ азот в **постелята** е в диапазона от 1.65 до 3.36%, средно за периода $2.49 \pm 0.15\%$ ($C_v = 18.1\%$). Средните стойности са много близки до тези установени от **Bolan et al.** (2010) – 2.57% за общ N в постеля от бройлери. Те дават основание да се мисли за сходство в процесите на минерализация на азота в постелята на кокошките и тази на бройлерите.

При изразяване на резултатите в g/kg СВ, най-голямо количество азот се установява през м. март – 71.6 g/kg СВ , а най-малко - през м. септември – 28.3 g/kg СВ . Съдържанието на азот в постелята е по-ниско – до 38.3 g/kg СВ , през първите четири месеца на опитния период, в сравнение с останалите 6 месеца, когато стойностите са в границите от 51.1 g/kg СВ през м. май до 71.6 g/kg СВ - през м. март. Вероятно основният фактор, който влияе върху този показател, е постепенното натрупване на тор в постелята, респ. на азот, чието количество ежедневно нараства от началото до края на производствения цикъл.

Получените средни стойности за периода ($50.0 \pm 4.83 \text{ g/kg СВ}$) са значително по-високи (3.3 пъти) от данните за постеля от кокошки-носачки, установени от **Barker** (1990) – 15.3 g/kg (34 lb/ton). Тази разлика до голяма степен се дължи на различния начин на представяне на резултатите - g/kg СВ постеля и g/kg постеля. Естествено е при изсушаване на постелята концентрацията на елементите, отнесени към единица маса да нараства.

Съдържанието на общ азот в **съхранявания тор** е в границите от 0.92 до 1.50%, при средна стойност за проучвания период $1.10 \pm 0.06\%$. Най-високи количества общ азот са установени през м. октомври – 37.8 g/kg СВ , а най-ниски - през м. януари – 30.1 g/kg СВ . Тези резултати са по-високи от установеното от **Tisdale et al.** (1985) и **Ap Dewi** (1994) в птици тор - от 4 до 21 g/kg. Както и при постелята, и в този случай разликите най-вероятно се обуславят

Таблица 1. Средни (C_x), минимални (C_{min}) и максимални (C_{max}) стойности на общ N в тор и постеля от кокошки-носачкиTable 1. Average (C_x), minimum (C_{min}) and maximum (C_{max}) values of total N in layer hens' manure and litter

Месец/ Month	Пресен тор/Fresh manure		Постеля/Litter		Съхраняван тор/ Stored manure	
	N, %	N, g/kg CB/DM*	N, %	N, g/kg CB/DM	N, %	N, g/kg CB/DM
2008						
IX	1.95	72.8	1.65	28.3	1.02	30.6
X	1.13	25.4	2.55	34.1	1.50	37.8
XI	2.11	77.9	2.59	37.4	1.35	31.8
XII	2.09	69.0	2.60	38.3	1.04	31.5
2009						
I	1.46	55.0	3.36	66.4	1.12	30.1
II	1.40	57.8	1.97	46.7	1.02	35.4
III	1.32	52.5	2.74	71.6	0.92	31.7
IV	0.83	39.8	2.69	61.4	0.92	30.7
V	1.13	49.9	2.03	51.1	1.02	30.9
VI	1.05	40.71	2.67	64.3	1.09	31.1
C_x	1.45±0.14	54.1 ±5.15 ^b	2.49±0.15	50.0±4.83 ^a	1.10±0.06	32.2 ±0.78 ^{ab}
C_v , %	29.8	28.6	18.5	29.0	16.0	7.3
C_{min}	1.13	25.4	1.65	28.3	0.92	30.1
C_{max}	2.11	77.9	3.36	71.6	1.50	37.8

*CB – Сухо вещество/DM – Dry matter;

**Разликите са доказани при $P<0.01$ – aa, $P<0.001$ – bb/Differences are significant at $P<0.01$ – aa, $P<0.001$ – bb

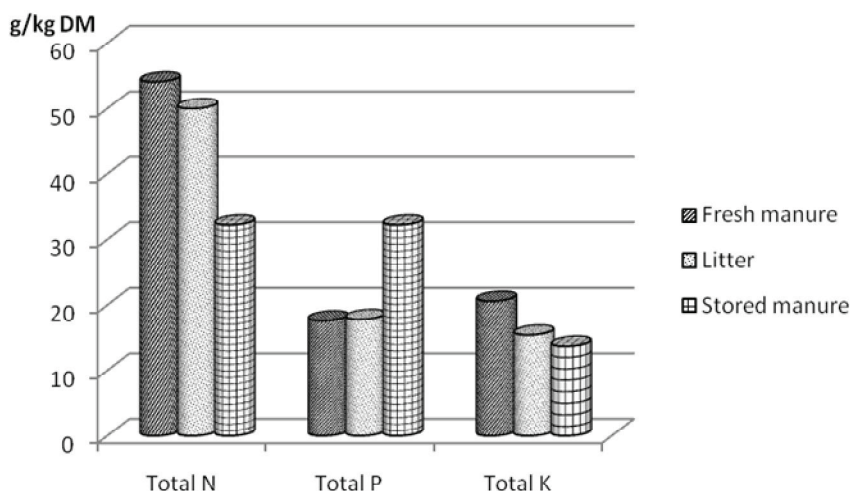
от различния начин на представяне на данните (g/kg CB и g/kg).

Съдържанието на общ азот (g/kg CB) в съхранявания тор се колебае в тесен диапазон, доказателство за което е и ниската стойност на вариационния коефициент ($C_v=7.3\%$).

Сравнителният анализ на резултатите за трите компонента (пресен тор, постеля, съхраняван тор) разкрива ясно изразена зависимост на намаляване на съдържанието на общ азот по веригата „пресен тор – постеля – съхраняван тор“ (табл. 1, фиг. 1). Количеството на общия азот в постелята намалява средно със 7.6%, а в съхранявания тор средно с 40.5% (статистически доказано при $P<0.001$), спрямо това в пресния тор. В съхранявания тор количеството на общия азот е по-малко средно с 35.6% спрямо това в постелята (статистически доказано при $P<0.01$). Установената зависимост е логична и

се дължи на процесите на нитрификация на азот-съдържащите съединения, свързани с образуване на амоняк, който се изпарява, нитрити и нитрати. По данни на **Nahm** (2003) по-голямата част от азота (около 60-70%), който се екскретира с птичия тор е под формата на пикочна киселина и урея, които се трансформират в амоняк (замърсява въздуха), нитрити и нитрати (проникват в почвите и подземните води).

Установеното намаление на съдържанието на общ азот в съхранявания тор спрямо това в пресния тор (средно с 40.5%) е по-голямо от намереното от **Chastain et al.** (2002) при съхранение на птичий тор в открити торища - 21% загуби на NH_4-N и 30% на общ азот. Според авторите основна предпоставка приблизително една трета от общия азот да бъде загубен е навлажняването на тора при този начин на съхранение. Предполагаме, че в нашия случай до-

Фиг. 1. Средни стойности за съдържание на общ P, общ N и общ K в тор и постеля от кокошки-носачки

Fig. 1. Average values of total N, total P and total K in layer hens' manure and litter

пълнителното навлажняване на съхранявания тор е също основен фактор, водещ до голяма редукция на общия азот, тъй като високата влажност благоприятства протичането на микробиалните процеси, свързани с разграждането на азотните съединения.

Съдържание на общ фосфор. Количеството на общ фосфор в пресния тор от кокошки и петли варира от 0.26% до 0.67%, средно за изследвания период $0.47 \pm 0.04\%$. Получените резултати са по-ниски от тези, установени за тор от кокошки-носачки от **Кайтазов (2006)** – 0.8% - 1.2% и от **Петров и кол. (1983)** – 0.54 – 1.59% (само за минималните и средните стойности). При данните за общия фосфор, изразени в g/kg СВ, се констатира, че количеството общ фосфор е най-високо през м. януари 25.3 g/kg СВ, най-ниско през м. март - 10.3 g/kg СВ, при средна стойност за периода – 17.6 ± 1.47 g/kg СВ. Изчислените вариационни коефициенти за динамиката на вариране в стойностите на общия фосфор в тор от кокошки и петли, на база проценти % и на база g/kg СВ, детерминират показателя като умерено изменчив - $C_v = 23.7\%$ и $C_v = 25.1\%$.

В постелята процентното съдържание на общ фосфор е в диапазона от 0.72% до 1.28%, при средна стойност за периода $0.91 \pm 0.06\%$. Установените стойности са по-високи от тези на **Bolan et al. (2010)** – 0.67% за торова постеля от бройлери. Причината за тази разлика вероятно се дължи на различното количество фосфор, което се усвоява от дажбата при кокошките и бройлерите, респективно

на различното количество, което се отделя с екскрементите. Възможно е процесите на минерализация на калия в постелята от носачки и бройлери да има различен характер, тъй като от значение е също така дебелината и вида на постелята, рН, влажността, температурата, аерацията и пр.

При тегловното представяне на резултатите се установява, че най-голямо е количеството общ фосфор в постелята през м. юни (24.1 g/kg СВ), най-ниско през м. октомври (12.9 g/kg СВ), средно за периода (17.8 ± 1.13 g/kg СВ). Вариационните коефициенти характеризират показателя като слабо променлив - $C_v = 18.3\%$ и $C_v = 19.1\%$.

Получените средни стойности за периода са значително по-ниски от данните на **Barker (1990)**, установени за птицеферми в Южна Каролина, САЩ - 28.8 g/kg (64 lb/ton). Вероятно причините за тези разлики са свързани с различния начин на представяне на резултатите (g/kg СВ и g/kg), както и конкретните условия във фермите – хибрид, хранене, вид на постелята, микроклимат, съхраняване на торовите отпадъци и пр.

Стойностите за съдържание на общ фосфор в съхранявания тор се колебаят в интервала от 0.83% до 1.80%, средно за периода $1.10 \pm 0.09\%$ ($C_v = 25.0\%$). Най-високи концентрации на общ фосфор в съхранявания тор са установени през м. януари (48.4 g/kg СВ), най-ниски - през м. април (27.7 g/kg СВ). Средните стойности - 33.2 ± 1.97 g/kg СВ са от 2.2 до 11.1 пъти по-високи от определените от

Tisdale et al. (1985) и **Ap Dewi** (1994) за общ фосфор в птичи тор 3-15 g/kg. Най-правдоподобната причина за тези разлики е както приложеният различен начин на представяне на данните - g/kg СВ и g/kg, така и различния срок на съхраняване на тора.

Сравнителният анализ на резултатите за съдържанието на общ фосфор показва запазване на неговото количество в постелята на нива, еднакви или много близки до тези в пресния тор и статистическо доказано нарастване (при $P < 0.001$) с 47.0% в съхранявания тор спрямо пресния тор и с 46.4% в съхранявания тор спрямо постелята (табл. 2, фиг. 1). Обяснение за запазването на равнището на общия фосфор в звеното „пресен тор - постеля“ може да се потърси във взаимовръзката между два процеса – от една страна, ежедневното натрупване на тор, респ. на органичен азот в постелята и от друга, скоростта на протичане на минерализацията на органичния фосфор в торовата маса (сместа от тор и постеля). Вероятно ежедневното натрупване на нови количества тор в постелята, свързано и с екскретирането на нови количества фосфор, компенсира скоростта на неговата минерализация в постелята, при което нивата на общия фосфор в пресния тор и в постелята остават относително постоянни. В тази връзка **Patterson et al.** (2005) отбелязват, че 1/3 от фосфора, съдържащ се във фуражите за птици, е неорганичен и лесно смилаем. Другите две трети е органичен, най-вече под формата на фитинова киселина и фитати. Обикновено по-малко от една трета от фосфора в храната се усвоява от птиците, като останалото количество се екскретира в тора.

Колкото до намирането на по-големи количества общ фосфор в съхранявания тор спрямо това в пресния тор и в постелята, при това статистически доказано, на този етап трудно може да бъде дадено адекватно обяснение. Установеният факт противоречи на логиката, тъй като в съхранявания тор, където на практика е преустановен процесът на постъпване на нови количества екскременти, в резултат на микробиалната дейност и протичащите биохимични процеси минерализацията на фосфора би следвало да е в по-напреднала фаза, което да доведе и до намаляване на количеството на общия фосфор, спрямо постелята и пресния тор. Бъдещи изследвания по въпроса биха потвърдили или отхвърлили установената зависимост.

Съдържание на общ калий. Съдържанието на общ калий в пресен тор от кокошки-носачки вари-

ра от 0.41% до 0.61%, средно за периода на изследването $0.55 \pm 0.03\%$ (табл. 3). Получените резултати са сходни и в диапазоните на тези, установени за общ калий в пресен тор от кокошки-носачки от **Петров и кол.** (1983) 0.31 – 0.63%, и от **Кайтазов** (2006) 0.5-0.7 %.

При тегловното представяне на данните, най-високо съдържание на общ калий се установява през м. май – 26.9 g/kg СВ, а най-ниско - през м. октомври – 11.1 g/kg СВ. Вариационните коефициенти детерминират този показател като слабо изменчив ($C_v = 17.3\%$, $C_v = 22.4\%$).

Резултатите за процентното съдържание на общ калий в постелята разкриват тесен диапазон на вариране от 0.56% до 1.00%, средно за периода $0.77 \pm 0.05\%$. Тези резултати са съизмерими с установените от **Bolan et al.** (2010) - 1.01% за постелята от пилета-бллойлери, което предполага сходни условия на средата и сходни процеси, които влияят върху съдържанието на общ К в постелята при двата вида птици.

При изразяване на резултатите в g/kg СВ, се установява, че най-високо е количеството на общ калий в постелята през м. юни (21.4 g/kg СВ), най-ниско - през м. септември (10.2 g/kg СВ), средно за периода 15.4 ± 1.46 g/kg СВ. Динамиката в съдържанието на общ калий в постелята демонстрира умерено вариране, което се подкрепя от стойностите на вариационния коефициент ($C_v = 28.4\%$).

Количеството на общ калий в съхранявания тор е от 0.18 до 0.67%, средно за проучвания период $0.46 \pm 0.05\%$. Най-високи концентрации са установени през м. май – 19.7 g/kg СВ, най-ниски - през м. септември – 5.22 g/kg СВ, средно – 13.7 ± 1.43 g/kg СВ. Съдържанието на общ калий в съхранявания тор варира в умерен диапазон, доказателство за което е и стойността на вариационния коефициент ($C_v = 31.4\%$).

Сравнителният анализ на резултатите за съдържанието на общ калий показва ясно изразена и статистически доказана зависимост (при $P < 0.05 - 0.01$) за намаляване на неговото съдържание по веригата „пресен тор – постеля – съхраняван тор“ (табл.3, фиг. 1). В постелята количеството на общ калий е по-малко с 25.2%, а в съхранявания тор - с 33.5% спрямо това в пресния тор, а в съхранявания тор с 11.0%, спрямо постелята. Основните причини за тези трансформации на калия са свързани с неговата минерализация, която протича както в постелята, така и в съхранявания тор.

Таблица 2. Средни (C_x), минимални (C_{min}) и максимални (C_{max}) стойности на общ P в тор и постеля от кокошки-носачкиTable 2. Average (C_x), minimum (C_{min}) and maximum (C_{max}) values of total P in layer hens' manure and litter

Месец/ Month	Пресен тор/Fresh manure		Постеля/Litter		Съхраняван тор/ Stored manure	
	P, %	P, g/kg CB/DM*	P, %	P, g/kg CB/DM	P, %	P, g/kg CB/DM
2008						
IX	0.43	15.9	0.78	13.4	1.11	33.2
X	0.59	13.1	0.96	12.9	1.12	28.2
XI	0.54	19.9	1.28	18.6	1.16	31.7
XII	0.52	17.2	1.05	15.5	1.30	39.5
2009						
I	0.67	25.3	0.81	16.0	1.80	48.4
II	0.36	15.0	0.72	17.0	0.88	30.4
III	0.26	10.3	0.77	20.1	0.89	30.7
IV	0.51	24.4	0.95	21.7	0.83	27.7
V	0.42	18.5	0.75	18.9	1.04	31.5
VI	0.43	16.7	1.00	24.1	0.87	30.5
C_x	0.47±0.04	17.6±1.47 ^a	0.91±0.06	17.8±1.13 ^b	1.10±0.09	33.2±1.97 ^{ab}
C_v , %	23.7	25.1	18.3	19.1	25.0	17.8
C_{min}	0.26	10.3	0.72	12.9	0.83	27.7
C_{max}	0.67	25.3	1.28	24.1	1.80	48.4

*CB – Сухо вещество/DM – Dry matter;

**Разликите са доказани при $P < 0.001$ – aa, bb/Differences are significant at $P < 0.001$ – aa, bbТаблица 3. Средни (C_x), минимални (C_{min}) и максимални (C_{max}) стойности на общ K в тор и постеля от кокошки-носачкиTable 3. Average (C_x), minimum (C_{min}) and maximum (C_{max}) values of total K in layer hens' manure and litter

Месец/ Month	Пресен тор/Fresh manure		Постеля/Litter		Съхраняван тор/ Stored manure	
	K, %	K, g/kg CB/DM*	K, %	K, g/kg CB/DM	K, %	K, g/kg CB/DM
2008						
IX	0.54	20.2	0.60	10.2	0.18	5.22
X	0.50	11.1	0.78	10.4	0.64	16.1
XI	0.58	21.4	0.80	11.5	0.67	18.3
XII	0.75	24.7	1.00	14.7	0.34	10.2

2009						
I	0.49	18.3	0.61	12.1	0.43	11.6
II	0.41	16.8	0.56	13.1	0.31	10.8
III	0.43	17.1	0.75	19.6	0.35	12.1
IV	0.53	25.4	0.91	20.8	0.45	15.0
V	0.61	26.9	0.81	20.4	0.65	19.7
VI	0.61	23.7	0.89	21.4	0.62	18.2
C_x	0.55±0.03	20.6 ±1.53 ^{ab}	0.77±0.05	15.4±1.46 ^a	0.46±0.05	13.7±1.43 ^b
C_v , %	17.3	22.4	17.8	28.4	35.2	31.4
C_{min}	0.41	11.1	0.56	10.2	0.18	5.22
C_{max}	0.61	26.9	1.00	21.4	0.67	19.7

*СВ – Сухо вещество/DM – Dry matter;

**Разликите са доказани при $P<0.05$ – aa, $P<0.01$ – bb /Differences are significant at $P<0.05$ – aa, $P<0.01$ – bb

Таблица 4. **Общ брой микроорганизми и коли-титър на тор и постеля от кокошки-носачки**
Table 4. **Total number of microorganisms and Coli-titer in layer hens' manure and litter**

Месец/ Month	Общ брой микроорганизми КОЕ/CFU/g (x 10 ³)			Коли-титър/Coli-titer		
	Пресен тор/ Fresh manure	Постеля/ Litter	Съхраняван тор/Stored manure	Пресен тор/ Fresh manure	Постеля/ Litter	Съхраняван тор/Stored manure
IX	53 400	30 600	14 220	0.00003	0.00009	0.00038
X	150 000	2 610	81 100	0.00001	0.00001	0.00001
XI	46 700	7 900	3 636	0.00001	0.001	0.00001
XII	40 500	63 200	1 790	0.0001	0.001	0.0001
2009						
I	79 200	30 700	2 210	0.00001	0.001	0.00001
II	33 300	71 400	625	0.00001	0.00001	0.0001
III	4 000	14 710	1 688	0.00001	0.01	0.00001
IV	6 540	10 500	2 030	0.00001	0.01	0.00001
V	7 430	667	2 930	0.00001	0.01	0.0001
VI	11 820	286	1 190	0.00001	0.001	0.001
C_x	43 289 ± 14 169.0	23 257.3 ± 8136.6	11 141.9 ± 7 871.7	0.00002 ± 0.00001	0.00341 ± 0.00144	0.00017 ± 0.00010
C_v , %	98.2	105.0	211.9	128.6	127.0	171.0
C_{min}	4 000	286	625	0.0001	0.01	0.001
C_{max}	150 000	71 400	81 100	0.00001	0.00001	0.00001

* КОЕ – Колонообразуващи единици/CFU – Colony Forming Units;

**Разликите са доказани при $P<0.05$ – aa, bb/Differences are significant at $P<0.05$ – aa, bb

Микробиологични показатели. Общ брой микроорганизми (Микробно число). В пресния тор от кокошки-носачки микробното число е в границите от $4\,000 \cdot 10^3$ КОЕ/g през м. март до $150\,000 \cdot 10^3$ КОЕ/g през м. октомври, средно за проучвания период $43\,289 \cdot 10^3$ КОЕ/g. Прави впечатление, че през есенно-зимните месеци (септември - февруари) микробното число на пресния тор е по-голямо ($33\,300 \cdot 10^3 - 150\,000 \cdot 10^3$ КОЕ/g), от това през пролетните месеци (март – юни) ($4\,000 \cdot 10^3 - 11\,820 \cdot 10^3$ КОЕ/g), (табл. 4). Този голям диапазон на вариране в общия брой на микроорганизмите в пресния тор от кокошки-носачки през отделните месеци на годината се характеризира и с установената висока стойност на вариационния коефициент - $C_v=98.2\%$. Голямата изменчивост на микробното число в пресния тор навежда на мисълта, че чревната микробиална активност при кокошките е динамичен показател, който се влияе от условията на средата, създавани в чревния тракт на птиците през различните етапи от тяхното развитие – рН, вид и състав на изхранваната смеска, ферментационни процеси и др. (Terzich et al., 2000).

Общият брой на микроорганизмите в **постелята** е в интервала от $286 \cdot 10^3$ КОЕ/g през м. юни до $71\,400 \cdot 10^3$ КОЕ/g през м. февруари, средно за периода $23\,257,3 \cdot 10^3$ КОЕ/g. Широкият диапазон на вариране на резултатите за микробното число за постелята обуславя стойност на вариационния коефициент ($C_v=105.0\%$), която е по-висока от тази за пресния тор.

Анализът на данните показва, че през зимните месеци (декември – февруари) и през м. септември микробното число на постелята е значително по-голямо, отколкото през останалите месеци на проучвания период. Обяснението за тази диференциация може да се търси в различните микроклиматични условия в производствената сграда през отделните месеци на годината, респективно в постелята. През зимата в производствената сграда се създават условия за поддържане на по-висока влажност (75 – 88%), относително висока температура (14 – 20 °C) и ниска скорост на движение на въздуха (под 0.2 m/s), което води до повишаване на влажността и температурата на постелята, а това благоприятства развитието на микроорганизмите в нея.

Получените резултати са съпоставими с тези на **Martin and McCann** (1998), установени за птичя постеля от различни ферми в щата Джорджия, САЩ - от $100 \cdot 10^3$ до $84\,000 \cdot 10^3$ CFU/g. Разминаване има по отношение на сезона, през който се опреде-

лят минималните и максималните стойности. При нашите изследвания микробното число на постелята е най-голямо през зимните месеци (декември – февруари) – $30\,700 \cdot 10^3 - 71\,400 \cdot 10^3$ КОЕ/g, докато **Martin and McCann** (1998) отчитат максимални резултати през пролетта и лятото - до $84\,000 \cdot 10^3$ CFU/g, обратно тези автори регистрират минимални стойности през зимните месеци - от $100 \cdot 10^3$ до $10\,000 \cdot 10^3$ CFU/g, докато ние през есента (октомври, ноември) и пролетта (май, юни) – $286 \cdot 10^3 - 7\,900 \cdot 10^3$ КОЕ/g. Причините за тези разлики могат да се търсят в конкретните условия, при които е определено микробното число в постелята на проучваните птицеферми. Те показват, че микробното число на птичята постеля е чувствителен показател, който зависи от много фактори на средата.

В съхранявания тор най-малък брой микроорганизми е определен през м. февруари $625 \cdot 10^3$ КОЕ/g, а най-голям - през м. октомври $81\,100 \cdot 10^3$ КОЕ/g, средно за периода $11\,141,9 \cdot 10^3$ КОЕ/g. За този субстрат е характерна изключителната вариабилност в стойностите на микробното число, което се потвърждава и от вариационния коефициент - $C_v=211.9\%$, който е над 2 пъти по-голям, от този на постелята ($C_v=105.0\%$) и на пресния тор ($C_v=98.2\%$). Следователно, може да се заключи, че броят на микроорганизмите в съхранявания тор се влияе от факторите на средата, в още по-голяма степен от този на постелята. Това е логично, тъй като постелята в производственото помещение за носачки е подложена на въздействието на фактори на средата, които варират в по-тесен диапазон (температура, влажност, движение на въздуха, аерация и пр) и съответно поддържат по-благоприятни условия за развитието на микроорганизмите в постелята, в сравнение със средата, при която се съхранява отстранената от помещението торова маса – на открито, при много по-големи и по-резки диапазони на вариране на изброените фактори, което влияе негативно върху микробиалните съобщества в съхранявания тор.

Сравнителният анализ на данните очертава ясно изразена и статистическа доказана зависимост (при $P<0.05$) за намаляване на стойностите на микробното число по веригата „пресен тор – постеля – съхраняван тор“ (табл. 4, фиг. 2). В постелята общия брой на микроорганизмите е по-малък с 46.3%, а в съхранявания тор – със 74.3% спрямо този в пресния тор. В съхранявания тор общият брой на микроорганизмите е по-малък с 52.1%, спрямо този в постелята. Резултатите категорично показват, че след екскрецията на фекалиите, съдържащите се в тях

микроорганизми, формирани в храносмилателния канал на кокошките-носачки, попадат в среда, където условията са много по-различни (най-вече по отношение на температура и влажност на средата, те рязко се понижават – температурата от 36.5 °C на 10-25 °C, влажността от 100% на 60-80%, в зависимост от сезона), което предизвиква загиване на голяма част от чревната микрофлора. Всичко това се съпътства и с протичането на сложни биохимични процеси в торовата маса по време на съхраняването ѝ в торохранилището, водещи до нейното частично обеззаразяване.

Стойностите за коли-титър в пресния тор от пуйки варират в интервала от 0.0001 (1.10^{-4} , 10 000 КОЕ *E. Coli/g*) през м. декември до 0.00001 (1.10^{-5} , 100 000 КОЕ *E. coli/g*) през 8 от 10-те месеца на проучвания период, средно 0.00002 (2.10^{-5} , 50 000 КОЕ *E. coli/g*). Резултатите разкриват голямата изменчивост на показателя, чийто вариационен коефициент е $C_v=128.6\%$.

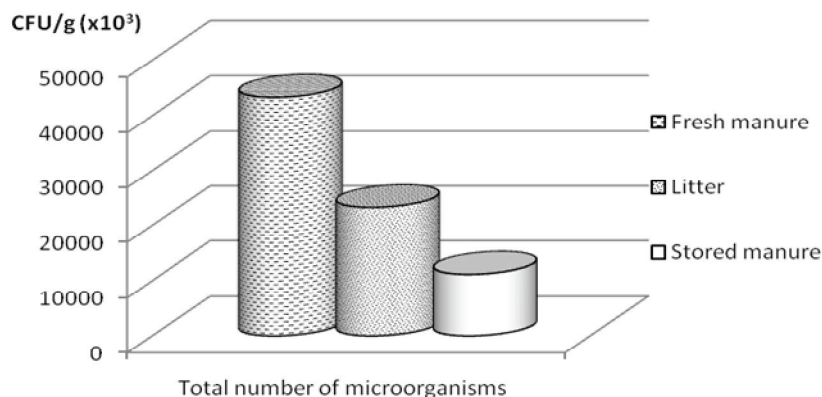
В постелята през 30% от периода на проучването - от м. март до м. май, е отчетена минимална стойност за коли-титър 0.01 (1.10^{-2} , 100 КОЕ *E. coli/g*). Максималната стойност е регистрирана през м. октомври и м. февруари - 0.00001 (1.10^{-5} , 100 000 КОЕ *E. coli/g*), при средна стойност за периода 0.00341 ($1.3,41^{-5}$, 293.2 КОЕ *E. coli/g*). Този показател също демонстрира висока степен на изменчивост ($C_v=127.0\%$), съизмерима с тази за пресния тор.

Получените резултати за броя на *E. coli* в постелята на кокошки-носачки са много по-ниски от установените от Terzich et al. (2000) в постелята от ферми за бройлери в няколко американски щата

- от $2.67.10^6$ до $5.9.10^8$ CFU/g, което най-вероятно се дължи на различните видове отглеждани птици (носачки и бройлери) и на различната гъстотата на настаняване в помещенията – кокошките по 5 бр./m², а бройлерите по 16 бр./m².

В съхранявания тор стойностите на коли-титъра са в границите от 0.001 (1.10^{-3} , 1000 КОЕ *E. coli/g*) през м. юни до 0.00001 (1.10^{-5} , 100 000 КОЕ *E. coli/g*) през 5 месеца от проучвания период (октомври, ноември, януари, март и април). Средната стойност за периода е 0.00017 ($1,7.10^{-5}$, 5882.3 КОЕ *E. coli/g*). Този показател се характеризира с по-голяма степен на изменчивост - $C_v=171.0\%$, от тази на постелята и на пресния тор ($C_v=128.6-127.0\%$), и както при общия брой на микроорганизмите в съхранявания тор, косвено доказва, че на открити факторите на средата влияят по-драстично върху преживяемостта на *E. coli*.

При сравняване на данните за коли-титъра по веригата „пресен тор – постеля – съхраняван тор“ се установява нееднозначна тенденция на промяна. Коли-титърът на постелята е по-висок 170.5 пъти, а на съхранявания тор - 8.5 пъти в сравнение с този на пресния тор. Коли-титърът на съхранявания тор е по-висок 20.1 пъти от този на постелята. При прехода от пресния тор към постелята броят на *E. coli* драстично намалява – средно от 50 000 на 293.2 *E. coli* КОЕ/g, факт, който показва, че този неспорообразуващ микроорганизъм, обитаващ чревния тракт на кокошките, попаднал с фекалиите извън организма бързо загива при новите условия на средата. При прехода в следващото звено от веригата „постеля – съхранява тор“ се наблюдава отново

Фиг 2. Средни стойности за Общ брой микроорганизми на тор и постеля от пуйки
Fig. 2. Average values of Total number of microorganisms in turkeys' manure and litter

нарастване на броя на *E. coli*, за средните стойности от 293.2 на 5882.3 *E. coli* КОЕ/g. Тази промяна може би се дължи на адаптирането на част от преживелите представители на *E. coli* в постелята към условията на нейното съхранение на площадката до производствената сграда. Подобно обяснение за промяната на биоценозата в тора през отделните етапи от неговото съхранение дават и **Стоянов и Билдирев** (1984).

ИЗВОДИ

Установено е, че съдържанието на биогенни елементи (N, P, K) и микроорганизми в пресен тор, постеля и съхраняван тор от пуйки е както следва: общ N: 1.05 - 2.11% (25.4 - 77.9 g/kg СВ), 1.65 - 3.36% (28.3 - 71.6 g/kg СВ) и 0.92 - 1.50% (30.6 - 37.8 g/kg СВ); общ P: 0.26 - 0.67% (10.3 - 25.3 g/kg СВ), 0.72 - 1.28% (12.9 - 24.1 g/kg СВ) и 0.83% - 1.80% (27.7 - 48.4 g/kg СВ); общ K: 0.41% - 0.61% (11.1 - 26.9 g/kg СВ), 0.56 - 1.00% (10.2 - 21.4 g/kg СВ) и 0.18 - 0.67% (5.22 - 19.7 g/kg СВ); микробно число: 4 000.10³ - 150 000.10³ КОЕ/g, 286.10³ - 71 400.10³ КОЕ/g и 625.10³ - 81 100.10³ КОЕ/g; Коли-титър: 0.0001 - 0.00001, 0.01 - 0.00001 и 0.001 - 0.00001.

Установяват се еднопосочни тенденции за намаляване на съдържанието на общ N, общ K и общ брой микроорганизми по веригата „пресен тор - постеля - съхраняван тор“ от пуйки, както следва: общ N: средно със 7.6% в постелята и средно с 40.5% в съхранявания тор спрямо това в пресния тор; общ K: съответно с 25.2% и с 33.5%; микробно число: с 46.3% и със 74.3%; коли-титърът е по-висок 170.5 пъти на постелята, и 8.5 пъти на съхранявания тор, в сравнение с този на пресния тор. Единственото отклонение от тази зависимост се отнася за общ P, чието съдържание в пресния тор и в постелята се запазва на сходни нива, но нараства с 47.0% в съхранявания тор спрямо пресния тор и с 46.4% в съхранявания тор спрямо постелята.

ЛИТЕРАТУРА

1. Данон-Моше, С., М. Н. Козарева, К. Д. Паркова, 1985. Санитарна микробиология - Методи за изследване (Ред. С. Данон-Моше), Изд. „Медицина и Физкултура“, София, 45-72.

2. Кайтазов, Г., 2006. Проблемът с птичия тор и могат ли да се извлекат ползи от решаването му, Птицевъдство, №4, 10-14.

3. Караджов, Я., В. Братанов, П. Кольковски, Г. Михайлов, К. Неделчева, Г. Монов, П. Далев, 1979. Ветеринарно-хигиенни аспекти на замърсяването на околната среда, ДИ „Земиздат“, София, 150-173.

4. Кацаров, В., Д. Павлов, А. Стойков, 2003. Възможности за използване на тора от свинефермите в земеделието, Екология и бъдеще, №1, 86-90.

5. Киров, К., В. Стефанов, 1985. Актуални въпроси, свързани с микробното замърсяване на околната среда в промишлените животновъдни комплекси. III Международен симпозиум по Екологизация на технологиите в животновъдството, Белградчик, 10-15.05.1985 г., Сборник доклади, София, 148-156.

6. Одум, Ю. (1975). Основы экологии, т.1, Москва, „Мир“, 102-106.

7. Петков, Г., Б. Байков, 1988. Екологизация на технологиите в животновъдството, БАН, София, 104-158.

8. Петров, П., А. Божилов, И. Ванков, И. Младенов, Г. Петров, С. Маринова, Н. Билдирев, 1983. Течен оборски тор - третиране и оползотворяване в селското стопанство, ДИ „Земиздат“, София, 282-298.

9. Стоянов, П., Н. Билдирев, 1984. Опазване на околната среда в условията на промишленото животновъдство, ДИ „Земиздат“, София, 43-47.

10. Adams, P. L., T. C. Daniel, D. R. Edwards, D. J. Nichols, D. H. Pote, and H. D. Scott, 1994. Poultry litter and manure contributions to nitrate leaching through the vadose zone. Soil Sci. Soc. Am. J., 58, 1206-1211.

11. Ap Dewi, I., 1994. The Use of Animal Waste as a Crop Fertilizer, Pollution in Livestock Production Systems, CAB INTERNATIONAL, Wallingford, UK, 309-332.

12. Barker, J., 1990. Unpublished manure nutrient data. Department of Biological and Agricultural Engineering, North Carolina State University, Raleigh, NC, 32 - 41.

13. Bolan, N., A. Szogi, B. Seshadri, T. Chuasavathi, B. Seshadri, M. J. Rothrock JR and P. Panneerselvam, 2010. Uses and management of poultry litter, World's Poultry Science Journal, Vol. 66, 673-698.

14. Chastain, J. P., J. J. Camberto and P. Skewes, 2002. Poultry Manure Production and Nutrient Content. South Carolina Confined Animal Manure Managers Certification Program - Poultry. Clemson Extension. Clemson University, Clemson, SC, 66-84.

15. Cooke, G.W., 1975. Fertilizing for Maximum Yield, Granada Publishing Company, London, UK, 12-56.

16. Dutkiewicz, J., 1997. Bacteria and Fungi in organic dust as potential health hazard, *Ann. Agric. Environ. Med.*, 4, 6-11.

17. Ensminger, M.E., 1992. *Poultry Science*, Interstate Publishers, INC., Danville, Illinois, 222-226.

18. Fallschissel, K., K. Kerstin, P. Kämpfer, U. Jäckel, 2010. Detection of Airborne Bacteria in a German Turkey House by Cultivation-Based and Molecular Methods, *Ann. Occup. Hyg.*, 54 (8): 934-943.

19. Faassen, H. and H. van Dijk, 1987. Manure as a Source of Nitrogen and Phosphorous in Soils. In H. van der Meer et. al. (eds), *Animal Manure on Grassland and Fodder Crops: Fertilizer or Waste?* Martinus Nijhoff Publishers, Wageningen, 45-68.

20. Giddens, J. and A.M. Rao, 1975. Effect of incubation and contact with soil on microbial and nitrogen changes in poultry manure. *Journal of Environmental Quality*, 4, 295-278.

21. Martin, S. A. and M. A. McCaan, 1998. Microbiological Survey of Georgia Poultry Litter, *J. Appl. Poultry Res.*, 7, 90-98.

22. Nahm, K. H., 2003. Evaluation of the nitrogen content in poultry manure, *World's Poultry Science Journal*, Vol. 59, 77-88.

23. Patterson, P. H., P. A. Jr. Moore, R. Angel, 2005. Phosphorus and Poultry Nutrition In "Phosphorus: Agriculture and Environment". (Eds JT Sims, AN Sharpley), Monograph no. 46, Madison, WI, 635-682.

24. Perera, R., P. Perera, R. P. Vlosky, P. Darby, 2010. Potential of Using Poultry Litter as a Feedstock for Energy Production, Louisiana Forest Products Development Center Working Paper, 88.

25. Terzich, M., M. J. Pope, T. E. Cherry, J. Hollinger, 2000. Survey of Pathogens in Poultry Litter in the United States, *J. Appl. Poultry Res.*, 9, 287-291.

26. Tisdale, S. L., W. L. Nelson, J. D. Beaton, 1985. *Soil Fertility and Fertilizers*, 4th edn. Macmillan, New York, USA, 58 -76.

27. Unc, A. and M. J. Goss, 2004. Transport of bacteria from manure and protection of water resources, *Appl. Soil Ecol.*, 25 (1): 1-18.

AGRO-ECOLOGICAL ASSESSMENT OF LAYER HENS' MANURE AND LITTER

G. Kostadinova, D. Dermendzhieva, R. Stefanova
Thrakia University Faculty of Agriculture - Stara Zagora

SUMMARY

The aim of this paper was to study and assess fresh manure, litter and stored manure (mix of manure and litter) from layer hens, reared in a building (570 m², 5 hens/m²), with capacity of 2000 layer hens on deep litter-loose housing (a mixture of sawdust and shavings with a thickness of 8-10 cm) for a period of 10 months. Samples of all substrates were analyzed monthly on the base of total N, total P and total K content, as well as total number of microorganisms (TNMs) and coli-titer.

It was found that:

a) the content of nutrients (N, P, K) and microorganisms in fresh manure, litter and stored manure varies as follow: total N: 1.05 - 2.11% (25.4 - 77.9 g/kg Dry Matter - DM), 1.65 - 3.36% (28.3 - 71.6 g/kg DM) and 0.92 - 1.50% (30.6 - 37.8 g/kg DM); total P: 0.26 - 0.67% (10.3 - 25.3 g/kg DM), 0.72 - 1.28% (12.9 - 24.1 g/kg DM) and 0.83% - 1.80% (27.7 - 48.4 g/kg DM); total K: 0.41% - 0.61% (11.1 - 26.9 g/kg DM), 0.56 - 1.00% (10.2 - 21.4 g/kg DM) and 0.18 - 0.67% (5.22 - 19.7 g/kg DM); TNMs: 4 000.10³ - 150 000.10³ CFU/g, 286.10³ - 71 400.10³ CFU/g and 625.10³ - 81 100.10³ CFU/g; Coli-titer: 0.0001 - 0.00001, 0.01 - 0.00001 и 0.001 - 0.00001;

b) the content of total N, total K and TNMs decreased similarly in the chain "fresh manure - litter - stored manure" as follow: total N - an average with 7.6% in the litter and on average with 40.5% in stored manure compared that in fresh manure; total K - with 25.2% and with 33.5%, respectively; TNMs - with 46.3% and with 74.3%; Coli-titer was higher of litter (170.5 times) and of stored manure (8.5 times) compared to that of the fresh manure;

c) the quantity of total P in fresh manure and litter retains similar levels, but increased by 47.0% in stored manure compared to fresh manure and with 46.4% in stored manure compared to the litter.

Key words: *hens, manure, litter, N, P, K, microorganisms, coli-titer, assessment*
E-mail: gkostadinova@af.uni-sz.bg